

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРНА НАУКА И ПРОБЛЕМЪТ ЗА СРАВНИТЕЛНО ИСТОРИЧЕСКОТО ИЗУЧАВАНЕ НА БАЛКАНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ

Георги Димов (България)

Поради многовековното чуждо потисничество, българската народност претърпява своеобразно обществено-историческо развитие. Националното ни възраждане започва едва през втората половина на 18 век. Затова пък културно-историческите процеси оттогава насам стават особено интензивни. Само за едно столетие (1762—1878) националната творческа мисъл преминава през няколко етапа, за да се извиси скоро до големи висоти. Продължавайки възрожденските традиции и литературната наука от началото на нашия век бързо разширява своята проблематика, възприема надеждни принципи за по-цялостно интерпретиране на културно-естетическите явления и процеси.

Както големите възрожденски писатели критици, така и неколцина академично школувани литературоведи след Освобождението проявяват редица верни разбирания по отношение многообразните предпоставки за формиране на българската национална култура и литература, по отношение взаимовръзките и взаимозависимостта на идейно-художествените феномени на отделните народи. Насочвайки изследователския си поглед към проблемите на националното ни възраждане, първите големи български литературни историци осъзнават, че те не могат да бъдат и всестранно върно осветлени, ако не се държи сметка за сходните процеси и явления в съседните страни — Гърция, Сърбия, Румъния, Русия, с които народът ни е обичувал по различни пътища, чрез многообразни форми.

Изучавайки непредубедено историческите факти, чужди на тесногърдия национализъм и племенната ненавист, редица български учени идват до убеждението, че художествените и изобщо културните завоевания прескачат националните граници и въздействуват за зараждането или ускоряването на подобни процеси в други страни. На основата на обществено-икономическите и културно-историческите контакти между балканските страни се е извършвал и един по-интензивен и плодотворен, или по-слаб обмен на идейни и естетически ценности, утвърждават се взаимодействия, — оказали се мощен стимулатор на националните интелектуално-творчески процеси. Оттук и усилията — у едни по-системни и теоретически обосновани, у други — по-спорадични и стихийни — за една широка сравнително-историческа трактовка на многообразните културно-просветни и литературно-художествени явления. Тия усилия се подхранват от съзнанието за необходимостта да бъдат разкрити генезисът и пътищата на развитие на литера-

турните явления, да се установи общо закономерното и национално-специфичното — от една страна, от друга — да се открие по-релефно онова, което много повече сближава и обединява балканските народи, което съдействува в взаимното им опознаване и за по-нататъшното им всестранно сътрудничество.

Видният български учен проф. Иван Шишманов, който основава и дълги години възглавява катедрата по сравнителна литературна история при Софийския университет, е един от най-ревностните сторонници на такъв род изследвания. Той остро реагира срещу онези литературни историци, които, ръководени от псевдопатриотчни подбуди, се силели да отрекат процесите на литературното взаимодействие и влияния. С логиката на учения и убеждението на пагриота-хуманист, и в многобройните си трудове, и в университетските си лекции обосновава колко несъстоятелни са опасенията на неколцина за обезличаване на националното от общуване с чуждото. „Съвсем не! — говори Шишманов. — Защото идеите, колкото и да са еднакви, вземат особена сила и тежест, колорит и темп според средата, в която се развиват.“ Затова недопустимо е поради някакви политически или други съображения да се отрича благотворната роля на взаимодействията, да си затваряме очите пред онова, което многовековното развитие е утвърдило.

Но когато проследява влиянието на една литература върху друга, той не смята, че всичко трябва да се свежда до търсене на механично възприемане или подражание на сюжети, образи, идеи и т. н. Усилията му са насочени да открие как творчески се усвоява опитът на предходниците за решаване на съвременни задачи, как чуждото е използвано като изходно начало в специфично-националните процеси или като подтик за осъществяване на индивидуално-неповторимия замисъл на твореца.

Но за българския учен сравнителните изследвания на балканските или въобще на европейските литератури не се изчерпват само с установяване на влияния. Сродните исторически условия пораждат и сродни явления. — подчертава Шишманов. Оттук и необходимостта от историко-типологическо разглеждане на идейно-творческите процеси. В литературното развитие често наблюдаваме едно своеобразно преплитане на историко-типологически аналогии с явления, резултат на конкретни взаимодействия. Затова именно сравнителното изучаване предполага всестранно разкриване на онези конкретни условия — в цялата им съвкупност и разнообразие, които обуславят както типологическите явления, с неизбежните им разновидности, които носят в себе си, така и взаимните влияния.

Ерудиран в различните области на хуманитарното знание, познаващ с вещина литературната и културната история, фолклора и етнографията, многообразните духовни прояви на балканските и другите европейски народи, Шишманов съпоставя и сравнява, открива аналогии, общи черти, тенденции и там, където другите виждат само етнически неповторими или специфично народностни прояви. При това налице е винаги стремеж да се отчита както онова, което идва отвън или от традицията, така и онова, което е плод на отделния творец, на определена нация, епоха, среда и т. н.

Студиите „Значение и задачи на нашата етнография“ (1889), „Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи“ (1894), както и десетките други изследвания в областта на народното творчество бележат нов етап в развитието на фолклористиката, осветляват извънредно интересни въпроси из духовното наследство на балканските народи. Колкото и да е неприятно на някои романтично настроени или шовинистично увлечени учени, срав-

нителното изучаване на народните умотворения все по-убедително доказва, че много от онова, което днес е народно достойние, не е изникнало на национална почва, а е дошло отвън, от близки и по-далечни народи, като претърпява сложни, понякога трудно уловими изменения. Затова е твърде деликатно и опасно въз основа на отделни фолклорни или етнографски материали и елементи да се правят генерални изводи за етническа принадлежност, за национална самобитност и пр., каквито тенденции, по думите на Шишманов, се срещали у някои фолклористи от балканските страни. „Ако има от какво да се боят и да се пазят народите на Балканския полуостров, то е именно от подобни плиткоумни теоретици, които вършат много по-големи пакости, отколкото сами могат си представи“ — предупреждава със загриженост нашият учен. Сравнителните изследвания на разнородните прояви на народното творчество довеждат до извода за голяма близост на балканските народи в обичаи и нрави, „във възгледите си за природата и живота.“ Не случайно между застъпниците на такъв род изследвания се срещат и най-горещите проповедници на братството и съгласието между народите, най-върлите защитници на правата им против всички тирани и узурпатори — пише Шишманов и привежда редица примери от световната история.

Причините за известна близост или различия при поетическото претворяване на мотива за мъртвия брат сред балканските народи Шишманов търси не толкова по линията на преки контакти и влияния, колкото като резултат на сходната културно-историческа атмосфера, на родството в нравствено-философските и естетически възрения. И вече на тая основа се проследява в каква насока се е трансформирал общият мотив в различните страни, съобразно техните специфични социални условия, поетически традиции и т. н. Чрез изследване на тия проблеми Шишманов иска да вникне „в душата, в умствения и нравствен мир на балканските народности, които в обработката на един и същ сюжет са проявили особените черти на своята национална култура“. Така за разлика от мнозина други учени по онова време Шишманов не се ограничава само в установяване на успоредици или различия, а поставя сложната и дискуссионна материя на широка културно-историческа и демопсихологическа основа, за да разкрие приноса на всяка от балканските народности. Всичко това говори за една рядка научна осведоменост, за изострен усет относно природата на творческите феномени и духовно-психическия стой на отделните етнически групи. Несъмнено той е преодолял наивно-романтичните схващания за националното, с умение използва различни страни на хумантарното знание, за да реши цялостно проблема за генеалогията, разпространението и изменението на един поетически мотив, утвърдил се в естетическия свят на много народи, показателен за техния бит, нравствено-философски възрения и т. н.

Извънредно интересни въпроси из областта на сравнителното изучаване на литературата и културата на балканските народи Шишманов поставя и в трудовете си, посветени на българското национално възраждане. Мисълта, че не е възможно да бъдат осветлени националните културно-просветни и литературни явления, светогледните и художествените течения, ако не бъдат съпоставени със завоеванията и тенденциите на съответните области у другите народи по това време, ако не се разкрие и онова, което е дошло в резултат на общуването със съседите ни — гърци, сърби, румъни — пронизва всичките му трудове. Отдавна са отминали в историята схващанията за пълната независимост или самородност, дори и на една такава древна култура, каквато представлява гръцката — говори българският учен.

На подобна сравнително-историческа основа се търсят и причините за забавянето на българското възраждане спрямо възраждането на другите балкански народи. И тези причини се откриват не в никакви особени лични качества на отделните националности, а в тогавашното обществено-икономическо състояние на българите, които, поради своето географско положение е трябвало най-жестоко да изпитат отоманския гнет. По-друга е била съдбата на гърци, сърби и румънци. Те са могли да поддържат сношения със Запада, да развиват по-интензивна търговия, да създават свои просветни огнища, а чрез някои страни от своето културно наследство са успели да привлекат вниманието на европейската общественост, на бележити учени, писатели, поети. Вещ познавач и на европейското обществено и културно развитие, Шишманов и сега поставя проблема на широка основа, прави показателни съпоставки между онова, което България е представлявала по това време и живота в Европа. Така изпъкват още по-релефно неизброимите пречки, които е трябвало да преодоляват българите в усилията да създадат своя национална просвета и литература, открояват се идейно-творческите сили и размах на възрожденските дейци, дали своя влог и в общчовешката съкровищница.

Наред с по-общите културно-исторически и методологически въпроси, свързани със сравнителното изучаване генезиса, характера и развитието на българското възраждане, Шишманов прави и конкретни сравнителни проучвания за някои писатели и литературни явления. С голяма методичност той издирва всеки факт, всяка проява на връзки и общуване, на взаимотношения и влияния между писателите на балканските страни. Материалите, които изнася, наблюденията, които извършва, изводите, до които достига, говорят за надеждни принципи при трактовката на сложните национални интелектуално-творчески проблеми и у нас, и в другите балкански страни. И винаги подчертава онова, което е общо за народите на тия страни. В един момент, когато някои управляващи среди и у нас, и в Сърбия, и в Гърция разгаряха шовинизма, подклаждаха различни противоречия, Шишманов излиза със статии, в които обосновава необходимостта от тясно сближение и културен обмен между нашите съседни народи. Все с подобна цел той поддържа дружески връзки с мнозина учени и културни дейци от балканските страни. Богатата му кореспонденция разкрива интересни моменти от усилията да бъдат изучени някои от проблемите на балканознанието на широка културно-историческа, обществена и народностно-психологическа основа. Така в историята на балканистиката делото на проф. Шишманов заема едно от първите места, може и трябва да бъде използвано за по-нататъшно сравнително изследване на литературата и културата на балканските народи.

И други български литературоведи от миналото като Б. Пенев, М. Арнаудов макар да не обосновават теоретически принципите на сравнителното проучване съзнават необходимостта от подобна трактовка на проблемите из духовния живот на балканските народи. Десетки са трудовете, които разглеждат въздействието на един или друг писател и просветен деец, на едно или друго идейно направление, литературна или езикова школа върху разнообразните процеси на българското национално възраждане. В студията си „Посоки и цели при проучване на новата ни литература“, където разкрива методологическите си позиции, проф. Б. Пенев подчертава, че не е възможно отделните литератури да се изучават изолирано, тъй като безспорен е фактът, че те са се формирали и развивали в непрестанни взаимодействия,

търпели са взаимни влияния. Затова сравнителното изучаване на българската, сръбската, гръцката, литература например през време на националното ни възрождане се налага с особена настойчивост. То би ни разкрило съществени особености в духа, в съдържанието и формата им, дълбоката и трайна прилика между тях. Ще ни доведе до установяване на една определена закономерност в съотношенията на историческите условия и литературното развитие през дадената епоха, кара ни да видим по какъв начин са се отразили тия съседни литератури върху основните насоки на националното развитие. И сега при такава постановка на въпроса се обръща внимание да се изучат и типологическите явления — резултат на сходни обществено-исторически, национално-битови условия или на родство в светогледа и психиката на писателите. Студиите „Доситей Обрадович у нас“ (1912), „П. Р. Славейковата преводна и подражателна поезия“ (1906), както и четиритомната му История на новата българска литература съдържат интересни материали, наблюдения и характеристики на разнообразните форми на общуване, влияния и контакти между отделните балкански литератури и общокултурна книжнина.

За съжаление в това кратко резюме на проблема, който ни занимава, няма възможност да се спрем и на други български литературоведи, дали своя принос в тая насока. Несъмнено е обаче, че при безспорните успехи на литературната ни наука от миналото в сравнителното изучаване на проблемите на балканознанието, днес не може да не съгледаме известна ограниченост в някои техни концепции или при конкретната трактовка на разнообразните явления. В трудовете им намираме противоречия от различно естество. Поради редица обстоятелства не са могли да дадат всестранно осветление на толкова сложните процеси и явления. Що се касае до марксистическото литературознание в миналото, то не е предприемало специални историко-литературни изследвания в тая област, макар че редица негови представители са проявявали верни разбирания относно взаимодействието между отделните национални или регионални литератури, относно ролята на традицията — домашна и чужда — в литературното и общокултурно развитие.

Съвременната ни литературна наука все по-настойчиво се насочва към сравнителни проучвания на явленията от различните периоди на многовековното художествено и културно развитие. Опирайки се на направеното в миналото, тя преодолява позитивизма и емпиризма, разглежда условията и предпоставките за появата на сходни духовни явления в тяхната съвкупност и закономерност. Днес редица български учени не само разширяват проблематиката на сравнителните изследвания, но правят и сериозни опити за теоретико-методолгическо превъоръжаване, за откриване на ръководни принципи в областта на взаимодействията и сходствата между духовните феномени. Те обосновават своите характеристики и изводи върху диалектичната същност на взаимобусловеността между общество и литература, ръководят се от теорията на отражението и закономерностите на историко-литературния процес, с общото и специфичното за всяка национална литература.

В усилията да се домогнат до нови завоевания и в теоретическото осмисляне, и в конкретното разглеждане на явленията, днес все повече съзрява и се налага идеята за необходимостта от комплексно разработване на културно-историческите и художествено-естетическите проблеми. Както и в другите клонове на науката, така и тук следва да бъдат използвани средствата и възможностите и на другите области на хуманитарното знание, методите на изследване на другите видове изкуства при сравнителното ни

терпретиране на литературата, за да се дойде наистина до всестранно осветляване на сложните и многообразни предпоставки и закономерности в появата и развитието на интелектуално-творческите явления и процеси.

Литературното и общокултурно развитие на балканските народи предлага изобилен и богат материал за сравнителни проучвания. Но този материал изисква освен да се познава във всичките му общи черти и разновидности, да се подхожда към него от съвременни научни позиции, позволяващи да се вникне в същността на явленията, на духовния живот изобщо. Проучванията могат да бъдат и по отношение на контактите и взаимоотношенията, които са съществували между балканските страни в различните исторически периоди, и по отношение на онези сходства в литературните процеси и художествена изява, резултат на сходни обществени условия и тенденции на развитие, на сходна атмосфера и домогвания на хората. Решаването на проблемите от тези две области предполага преди всичко подробни проучвания на многообразните факти и обстоятелства, за да се установи по какви пътища, чрез какви форми са общували балканските народи, до какви резултати е довеждало това общуване, какви перспективи открива. Предполага, от друга страна, и конкретно запознаване с творчеството на писателите, с отделните литературни течения и светогледни направления, за да се види техният резонанс и облик в отделните страни, как са били възприемани и художествено претворявани обществени, национални и социални стремежи, идейно-нравствени възрения, философски концепции, битови явления и т. н. Подобни всестранны изследвания ще ни дадат възможност да видим ролята на международните взаимоотношения в развитието на отделните национални литератури, на отделния творец, да видим защо именно едни явления имат широк резонанс, а други остават затворени в ограничени рамки, каква е ролята в тая насока на обективните условия и субективни предразположения, на социологичното и психичното и т. н. Така ще дойдем и до онези сложни вътрешни закономерности, които характеризират литературния процес в една страна и в цяла регионална област. Все на тая основа ще може да се установи кога литературните контакти довеждат до творческо взаимодействие и непосредна изява, и кога те остават само в сферата на обикновеното общуване. Затова сравнителните изследвания предполагат да се познава и цялостният обществен и духовен живот на съответните народи, в тяхното историческо развитие и съвременно състояние. Изучаването на разнообразните културно-исторически процеси в миналото, със своеобразното естетически и философски възрения, в психически строй и нравствени тежения следва да става и с оглед на разкриване перспективите за по-нататъшно творческо общуване в името на високи хуманитарни и нравствени идеали. Всичко това предполага, в последна сметка, да бъдем чужди на всякакви националистически, шовинистични предубеждения или расистки теории.

Сравнителното изследване на многообразните проблеми от литературното и културно развитие на балканските народи ще помогне да разберем по-добре и някои страни на съвременния исторически процес.

Завоюваното от българската литературна наука в миналото и в наше време е солидна предпоставка и опора за нови дирения и успехи в тази толкова благодатна област за взаимопознаване и сътрудничество на нашите балкански народи, за по-нататъшно развитие на балканознанието.